

ADABIYOTSHUNOSLIKKA OID NAZARIY ADABIYOTLARDA QO'RQUV MASALASI

Eshimova Zarnigor Shuhrat qizi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti

O'zbek tili va adabiyoti kafedrasi o'qituvchisi.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20662142>

Annotatsiya. Mazkur maqolada adabiyotshunoslikka oid nazariy adabiyotlarda qo'rquv masalasining o'rganilishi tahlil qilinadi. Tadqiqotda qo'rquv tushunchasining estetik, psixoanalitik va strukturalistik nazariyalar doirasidagi talqinlari ko'rib chiqiladi. Edmund Burke'ning ulug'vorlik (sublim), Zigmund Freyd'ning g'ayrioddiylik (unheimliche), Julia Kristeva'ning abjeksiya hamda Tsvetan Todorov'ning fantastik haqidagi qarashlari asosida qo'rquvning badiiy matndagi vazifasi yoritiladi. Shuningdek, o'zbek adabiyotshunosligida qo'rquv va tahlika kategoriyalariga munosabat masalasi ko'rsatib beriladi. Tadqiqot natijalari qo'rquv adabiyot nazariyasida mustaqil estetik kategoriya sifatida shakllanganini asoslaydi.

Kalit so'zlar: qo'rquv, estetik kategoriya, sublim, g'ayrioddiylik, abjeksiya, fantastik, psixoanalitik nazariya, strukturalizm, adabiyot nazariyasi, badiiy ta'sir.

THE PROBLEM OF FEAR IN THEORETICAL LITERATURE ON LITERARY STUDIES

Annotation. This article analyzes the treatment of the problem of fear in theoretical literature on literary studies. The study examines the interpretations of the concept of fear within aesthetic, psychoanalytic, and structuralist theories. Based on the views of Edmund Burke on the sublime, Sigmund Freud on the uncanny, Julia Kristeva on abjection, and Tzvetan Todorov on the fantastic, it illuminates the function of fear in the literary text. It also addresses the attitude toward the categories of fear and anxiety in Uzbek literary studies. The findings substantiate that fear has emerged as an independent aesthetic category in the theory of literature.

Keywords: fear, aesthetic category, the sublime, the uncanny, abjection, the fantastic, psychoanalytic theory, structuralism, theory of literature, artistic effect.

KIRISH

Qo'rquv – insonning eng qadimiy va universal tuyg'ularidan biri bo'lib, u badiiy adabiyotda ham doimiy mavzu va badiiy vosita sifatida namoyon bo'lib kelgan. Antik davr poetikasidan boshlab badiiy asarning insonga ta'siri masalasi muhokama qilingan va bu masalada qo'rquv, dahshat hamda achinish kabi tuyg'ular alohida o'rin tutgan. Vaqt o'tishi bilan qo'rquv adabiyot nazariyasida mustaqil ilmiy muammoga aylangan.

Nazariy adabiyotshunoslikda qo'rquv masalasi turli yo'nalishlar doirasida o'rganilgan.

Estetik nazariya qo'rquvni badiiy zavq va ulug'vorlik bilan bog'lab tahlil qilsa, psixoanalitik nazariya uni inson ongining yashirin qatlamlari bilan izohlaydi. Strukturalistik yondashuv esa qo'rquvni janr va matn strukturasi nuqtai nazaridan o'rganadi. Ushbu yondashuvlarning har biri qo'rquvning badiiy matndagi mohiyatini turli rakursdan ochib beradi.

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, qoʻrquv koʻpincha aniq asar yoki janr tahlili doirasida koʻrib chiqilib, uning nazariy asoslari tizimli umumlashtirilmagan. Holbuki, qoʻrquv masalasiga oid nazariy qarashlarni yagona kontekstda oʻrganish badiiy adabiyotning taʼsir mexanizmini tushunish uchun muhim ahamiyatga ega. Shu nuqtai nazardan, ushbu masalani nazariy manbalar asosida tahlil qilish zarurati mavjud.

Mazkur maqolaning maqsadi adabiyotshunoslikka oid nazariy adabiyotlarda qoʻrquv masalasining oʻrganilishini umumlashtirish, uning asosiy nazariy talqinlarini va estetik kategoriya sifatidagi mohiyatini ilmiy asoslashdan iborat. Tadqiqot natijalari adabiyot nazariyasini va badiiy taʼsir poetikasini yanada chuqurroq tushunishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Qoʻrquv masalasiga oid nazariy qarashlarning shakllanishida estetik nazariya muhim oʻrin tutadi. Edmund Burke oʻzining ulugʻvorlik (sublim) haqidagi taʼlimotida goʻzallik va ulugʻvorlikni farqlab, ulugʻvorlikni insonni oʻziga boʻysundira oluvchi va hatto mahv etishga qodir kuch bilan bogʻlaydi. Uning fikricha, xavf va dahshat manbai maʼlum masofada turganda, ular insonda eng kuchli his – oʻziga xos estetik zavq uygʻotishi mumkin. Bu qarash badiiy adabiyotdagi qoʻrquvning taʼsir mexanizmini izohlash uchun nazariy poydevor boʻlib xizmat qiladi.

Psixanalitik nazariyada qoʻrquv masalasi alohida chuqurlik bilan oʻrganilgan. Zigmund Freyd oʻzining gʻayrioddiylik (unheimliche) tushunchasida qoʻrquvning oʻziga xos turini tahlil qiladi. Unga koʻra, vahima koʻpincha tanish va qadrdon narsalarning notanish, begona qiyofada qaytib kelishidan kelib chiqadi. Bu nazariya badiiy matndagi qoʻrquv manbalarini inson ongining yashirin qatlamlari bilan bogʻlab izohlash imkonini beradi.

Julia Kristevaʼning abjeksiya (jirkanish, rad etish) nazariyasi qoʻrquv masalasini yangi qirradan yoritadi. Bu nazariyaga koʻra, inson ongi tirik va oʻlik, toza va nopok oʻrtasidagi chegarani buzuvchi hodisalar oldida vahima va jirkanish tuygʻusini his etadi. Abjeksiya nazariyasi, ayniqsa, tana, oʻlim va parchalanish obrazlari bilan bogʻliq qoʻrquvni tahlil qilishda samarali hisoblanadi.

Strukturalistik adabiyotshunoslikda qoʻrquv masalasini oʻrganishda Tsvetan Todorovʼning fantastik (gʻayritabiiylik) nazariyasi muhim oʻrin tutadi. Todorov fantastikni gʻayritabiiy hodisa tabiiy yoki gʻayritabiiy tarzda izohlanishi mumkinligi oʻrtasidagi ikkilanish holati bilan belgilaydi.

Aynan shu ikkilanish oʻquvchida tahlil va qoʻrquv tuygʻusini uygʻotadi. Bu yondashuv qoʻrquvni janr poetikasi nuqtai nazaridan tahlil qilish imkonini beradi.

Oʻzbek adabiyotshunosligida qoʻrquv va tahlil kategoriyalari, asosan, badiiy asar tahlili va qahramon psixologizmi doirasida oʻrganilgan. Adabiyot nazariyasiga oid darslik va qoʻllanmalarda badiiy taʼsir, kategoriyalar va psixologik tasvir masalalari yoritilgan. Tadqiqotda adabiyotshunoslikning nazariy-qiyosiy va germevtik metodlaridan foydalanildi; nazariy manbalar tahlil qilinib, umumlashma xulosalar shakllantirildi.

NATIJALAR

Oʻtkazilgan tahlil natijalari shuni koʻrsatdiki, nazariy adabiyotshunoslikda qoʻrquv masalasi yagona, monolit talqinga ega emas, balki turli nazariy maktablar tomonidan oʻziga xos

tarzda yoritilgan. Bu talqinlar bir-birini inkor etmaydi, aksincha, qoʻrquvning koʻp qatlamli mohiyatini turli tomondan toʻldiradi va boyitadi.

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, estetik nazariyada qoʻrquv badiiy zavq bilan paradoksal tarzda bogʻlanadi. Ulugʻvorlik taʼlimotiga koʻra, xavfsiz masofadan idrok etilgan dahshat insonda kuchli estetik kechinma uygʻotadi. Bu – badiiy adabiyot, xususan, gotik va fojiviy janrlarning oʻquvchiga taʼsir koʻrsatish mexanizmini tushuntiruvchi muhim nazariy asosdir.

Manbalar tahliliga koʻra, psixoanalitik nazariya qoʻrquvni inson ruhiyatining ichki dinamikasi bilan bogʻlaydi. Gʻayrioddiylik va abjeksiya nazariyalari vahima manbaini tashqi olamdan emas, balki inson ongining yashirin qatlamlaridan, anglanmagan tashvishlardan va chegaralarning buzilishidan izlaydi. Bu yondashuv badiiy matndagi qoʻrquvni teran psixologik tahlil qilish imkonini beradi.

Tadqiqot natijalari shuni ham koʻrsatdiki, strukturalistik nazariya qoʻrquvni matn va janr darajasida oʻrganadi. Fantastik nazariyasi qoʻrquvni oʻquvchining ikkilanish holati bilan, yaʼni gʻayritabiiy hodisaning izohlanishidagi noaniqlik bilan bogʻlaydi. Bu yondashuv qoʻrquvning badiiy matnda qanday hosil boʻlishini aniq nazariy mezonlar asosida koʻrsatib beradi.

Umuman olganda, olingan natijalar qoʻrquv masalasi adabiyot nazariyasida mustaqil va dolzarb muammo sifatida shakllanganini asoslab berdi. Estetik, psixoanalitik va strukturalistik yondashuvlar birgalikda qoʻrquvning badiiy mohiyatini yaxlit tushunish imkonini beradi.

MUHOKAMA

Tadqiqot doirasida olingan natijalar qoʻrquv masalasining nazariy adabiyotshunoslikdagi oʻrnini chuqurroq tushunishga imkon berdi. Muhokama jarayonida aniqlanishicha, qoʻrquv shunchaki salbiy tuygʻu emas, balki badiiy adabiyotning eng kuchli taʼsir vositalaridan biridir.

Aynan qoʻrquv orqali asar oʻquvchini hissiy va intellektual jihatdan oʻziga jalb etadi.

Muhokama natijalari shuni koʻrsatadiki, turli nazariy yondashuvlar qoʻrquvning bir-birini toʻldiruvchi qirralarini ochadi. Estetik nazariya qoʻrquvning taʼsir mexanizmini, psixoanalitik nazariya uning ruhiy ildizlarini, strukturalistik nazariya esa uning matniy va janriy shakllanishini tahlil qiladi. Ushbu yondashuvlarning uygʻunligi qoʻrquv kategoriyasini har tomonlama tushunishni taʼminlaydi.

Shuningdek, qoʻrquv masalasi badiiy adabiyotning falsafiy mazmuni bilan ham uzviy bogʻliqligi eʼtiborga molik. Qoʻrquv inson borligʻining cheklanganligi, oʻlim va nomaʼlumlik kabi ekzistensial muammolarni badiiy idrok etishga xizmat qiladi. Shu jihatdan qoʻrquv nafaqat estetik, balki maʼnaviy-falsafiy kategoriya sifatida ham namoyon boʻladi.

Muhokama davomida qoʻrquv masalasining madaniy-tarixiy sharoit bilan bogʻliqligi ham aniqlandi. Har bir davr oʻzining oʻziga xos qoʻrquvlarini badiiy adabiyotda aks ettiradi; qoʻrquvning shakllari va manbalari ijtimoiy oʻzgarishlarga muvofiq oʻzgarib boradi. Shu sababli qoʻrquv nazariyasini oʻrganishda tarixiy-madaniy kontekstni hisobga olish zarur.

Biroq qoʻrquv masalasini toʻliq anglash uchun yagona nazariy yondashuv yetarli emas.

Estetik, psixoanalitik, strukturalistik va madaniyatshunoslik nazariyalarini birgalikda qoʻllash qoʻrquvni har tomonlama tushunish imkonini beradi. Bu holat masalani oʻrganishda kompleks metodologiyani zarurligini koʻrsatadi.

Umuman olganda, muhokama natijalari qoʻrquv masalasi nazariy adabiyotshunoslikda muhim va serqirra muammo ekanini tasdiqlaydi. Qoʻrquv nazariyasi badiiy taʼsir poetikasini boyitibgina qolmay, inson ruhiyati va madaniyatini tushunishga ham xizmat qiladi.

XULOSA

Mazkur tadqiqot adabiyotshunoslikka oid nazariy adabiyotlarda qoʻrquv masalasining oʻrganilishini tahlil qilishga qaratildi. Nazariy manbalar tahlili shuni koʻrsatdiki, qoʻrquv estetik, psixoanalitik va strukturalistik yoʻnalishlarda turli rakursdan oʻrganilgan boʻlib, ushbu talqinlar birgalikda uning koʻp qatlamli mohiyatini ochib beradi.

Tadqiqot natijalari Burkeʼning ulugʻvorlik, Freydʼning gʻayrioddiylik, Kristevaʼning abjeksiya va Todorovʼning fantastik nazariyalari qoʻrquv masalasini tahlil qilishda muhim metodologik asos boʻlib xizmat qilishini asoslab berdi. Har bir nazariya qoʻrquvning oʻziga xos qirrasini – uning taʼsir mexanizmi, ruhiy ildizlari yoki matniy shakllanishini yoritadi.

Shuningdek, tadqiqot qoʻrquv masalasi badiiy adabiyotning falsafiy va madaniy mazmuni bilan uzviy bogʻliqligini ochib berdi. Qoʻrquv inson borligʻining ekzistensial muammolarini hamda har bir davrning oʻziga xos tashvishlarini badiiy aks ettiruvchi kategoriya sifatida namoyon boʻladi.

Umuman olganda, qoʻrquv masalasi nazariy adabiyotshunoslikda mustaqil va dolzarb estetik kategoriya sifatida shakllangani xulosa qilindi. Tadqiqot natijalari adabiyot nazariyasini oʻrganishda nazariy asos boʻlib xizmat qiladi hamda bu yoʻnalishda olib boriladigan keyingi ilmiy izlanishlar uchun zamin yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Burke E. A Philosophical Enquiry into the Origin of Our Ideas of the Sublime and Beautiful. – Oxford: Oxford University Press, 1990.
2. Freud S. The Uncanny. – London: Penguin Books, 2003.
3. Kristeva J. Powers of Horror: An Essay on Abjection. – New York: Columbia University Press, 1982. – 219 p.
4. Todorov T. The Fantastic: A Structural Approach to a Literary Genre. – Ithaca: Cornell University Press, 1975. – 180 p.
5. Carroll N. The Philosophy of Horror, or Paradoxes of the Heart. – New York: Routledge, 1990.
6. Botting F. Gothic. – New York: Routledge, 1996.
7. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2018. – 480 b.
8. Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lugʻati. – Toshkent: Akademnashr, 2013.